

doksalnu činjenicu da kritika „masovne kulture“ uistinu ide ispred njenog širokog omasovljenja.

Kvantitativni kriterijum masovne kulture, ovde formulisan, ne treba mehanički tumačiti, nezavisno od istorijskih okolnosti koje određuju tu kulturu. Drugačiji su brojčani kriteriji masovnosti početkom XIX veka od onih u XX veku, kada kultura, u uslovima pojačane urbanizacije i sve većeg razvoja novih tehničkih sredstava komuniciranja, kreće ka omasovljenju. Ali mnogo pre toga postepeno se formiraju uslovi masovnog širenja i recepcije sadržaja kulture, vrši se selekcija sadržaja izabranih za sve šire rasprostiranje.

Definicija masovne kulture, sadržana u ovom poglavlju, i njena opšta, gotovo okvirna karakteristika, ne uzima u obzir sadržinske osobenosti. Eliminacija problematike tako bitne za većinu diskusija na temu masovne kulture ne proističe iz uverenja da uslove i formalne kriterije masovne kulture ne treba povezivati sa određenjem sadržaja. Karakter i konsekvence njihovog uticaja ipak su problem ovoga rada, a ne aksiomska pretpostavka formulisana na početku. Opšta definicija masovne kulture treba pri tom da omogući uzimanje u obzir razlikovanja ovog uticaja u zavisnosti od tipa društvenog sistema, specifičnosti razvojnih procesa i tradicija različitih nacionalnih kultura. Pojam masovne kulture, ovde prihvaćen, uglavnom je korišćen u analizi njenih pojava u kapitalističkim zemljama. Opšti, formalni karakter ovog pojma omogućava ipak njegovu primenu i u analizi određenih aspekata kulture socijalističkih zemalja, ne narušavajući specifičnost ove kulture.

Istorijski uslovi nastanka masovne kulture

U drugoj polovini XVIII veka kumulativni procesi razvoja kulture doveli su u nekim zemljama Zapadne Evrope do brzog nagomilavanja pronalazaka i tehničkih dostignuća, što se obično naziva industrijskom revolucijom. Godine 1767. Hargrejs je konstruisao automatsku ručnu predilicu, a krajem iste decenije Vat je patentirao prvi model parne mašine. Na pragu XIX veka parna lokomobila je uvedena u mnogim rudnici-

ma, a 1829. godine krenula je prva železnica između Mančestera i Liverpula. Započelo je razdoblje mehaničke, standardizovane produkcije i masovne komunikacije.

Brze tehničke promene pratila je demografska revolucija — erupcija stanovništva u dotad neviđenim razmerama. Početkom XVIII veka Engleska je imala 5,5 miliona stanovnika i tokom čitavog stoleća imala je gotovo stabilizovan karakter. Godine 1801. zabeležen je porast stanovništva na blizu devet miliona, a 1930. Engleska je imala 45 miliona stanovnika. S brzim razvojem železničke mreže povećavana je i koncentracija stanovništva u gradskim centrima. Gradsko stanovništvo Engleske sačinjavalo je u prvoj polovini XIX veka 49% od ukupnog broja stanovnika.

Ubrzani proces neplanske, elementarne urbanizacije rezultirao je ranoindustrijskim gradom koji je L. Mumford nazvao *antigradom*.⁸ Prenatran, čađav, daleko od najosnovnijih principa higijene i estetike, takav grad nastanjivala je gomila ljudi koje su savremena sredstva komunikacije brzo prebacivala iz udaljenih regiona zemlje, zadovoljavajući rastuću potrebu industrije za radnom snagom. London, Mančester, Birmingem, Lids, punili su se došljacima iz engleskih sela i varošica, koji su napuštali svoje propale radionice i svoje lokalno društvo da bi ih progutala organizacija masovne proizvodnje i uboga predgrađa velikog grada.

Ove ljude čekale su tamo kuće koje nisu bile stanovi nego „kasarne industrijalizma”.⁹ Kidajući veze s matičnim lokalnim društvom, prestajali su da budu članovi porodice, opštine ili parohije, susedi i rođaci; odbacivali su složenu mrežu tradicionalnih društvenih odnosa koje su im, određujući njihovu poziciju i ulogu u određenim društvenim krugovima, osiguravali društvenu identifikaciju. Postajali su „radničke ruke” ovog ili onog industrijalca, utopljeni u anonimnu fabričku i gradsku gomilu.

⁸ L. Mumford, *The Culture of Cities*, New York 1938, str. 138 i sledeće. Mumford koristi odrednicu *non-city*. Upor. takođe L. Mumford, *Technics and Civilization*, London 1934.

⁹ B. Hammond, J. L. Hammond, *The Town Labourers*, London 1949, tom I; zatim od istih autora, *The Bleak Age*, London 1949; B. Russel, *Wien XIX*, Warszawa 1936.

Engleska je prestigla druge zemlje u tom procesu promena, stvarajući istovremeno izvestan model koji su, sa zakašnjenjem od desetak ili nekoliko desetina godina, u približnoj razmeri realizovali i drugi gradovi, u drugim delovima sveta: Pariz i Lil, Berlin, Dortmund i Esen, Detroit i Čikago, Lođ, Sosnovjec i Čenstohova.

Kultura početne industrijalizovane urbanizacije imala je u XIX veku svuda slične karakteristike. Velike mase radničkog stanovništva, pridošle sa sve četiri strane sveta, bile su svuda pod pritiskom novog ritma mehanizovanog rada koji je regulisao tempo njihovog života. Svakodnevno su ljudi u toku šest dana u sedmici sate i sate provodili u fabrici, neretko od pet izjutra do devet uveče, s dve pauze za užinu; često su radile cele porodice, počev od sedmogodišnje dece; vladao je zamorni mehanizam atomizovanih proizvodnih aktivnosti, uz apatiju kratkih trenutaka odmora u tuđoj ružnoj sredini, u atmosferi društvene praznine i prigušenog ili javno ispoljenog antagonizma.

Engelsov *Položaj radničke klase u Engleskoj*, prva knjiga Marksovog *Kapitala*, ankete društvenih reformatora i mnoge savremene i kasnije ekonomske i istorijske studije daju izrazitu sliku života masa u razdoblju razvitka industrijalizma. Osim društveno-političkih konsekvenci, proces industrijalizacije doneo je i posledice u užem kulturnom smislu. On je nepovratno uništavao narodnu kulturu kao osnovnu formu simboličke realizacije kulture dominirajućih masa društva. Novi uslovi života prevladavajućih kategorija gradskog stanovništva nisu pogodovali spontanom razvoju novog kulturnog stvaralaštva kroz stare forme. Međutim, ti uslovi su utirali put novom tipu kulture. Sama mehanička proizvodnja nudila je model specijalizovane, masovne, standardizovane produkcije koju su nova sredstva komunikacije distribuirala brzo na velikom prostoru. Standardizacija i masovnost koja se javlja u oblasti simbolične kulture, oslanjala se na gotove uzore uniformnosti i masovnosti neposredne kulture. To se odnosilo i na tehnička sredstva prenošenja simboličkih sadržaja, čiji je razvoj išao tragom tehničkih uređaja neposredne komunikacije. Posle mehanizacije predilica i razboja za tkanje došao je red na mehanizaciju

štamparstva. Železnica nije osiguravala samo brzi transport industrijske robe, nego i brzu cirkulaciju knjiga i štampe.

Izvesne psihološke posledice mehanizovanog i atomizovanog procesa rada počele su istovremeno već u tom razdoblju da formiraju psihu budućeg primaoca masovne kulture. Brz ritam rada, koji je nametnula mašina, njegova monotonija i fragmentarnost proizvodnih zadataka pojedinačnog radnika bili su povod nervne iscrpljenosti i nedostatka profesionalne satisfakcije. Nekadašnji zanatlija ili seljak, postavši najamni radnik kapitalističkog preduzeća, nije samo u ekonomskom smislu gubio kontrolu nad sopstvenim radom i njegovim proizvodom, hvaljenim od ekonomista klasične škole podele rada, već je, po sopstvenom osećanju, i sam postajao elemenat složene organizacije, potčinjen nepotatnoj ali jačoj sili.

To stanje potčinjenosti, a istovremeno suprotstavljanje ljudskih jedinki društvenim snagama koje su same stvarale, ali su od njih bile u potpunosti odvojene, Marks je označio hegelovskim terminom alijenacije.¹⁰ S psihološkog stanovišta, u tom stanju mogu se fražiti činioci koji pogoduju razvoju stavova koji se smatraju karakterističnim za recepciju masovne kulture: pasivno potčinjavanje podsticajima koji dolaze spolja, bekstvo od intelektualnog napora, povodenje za površnim ali bleštavim efektima, ljubav prema muzici izrazito brzog ritma, sklonost prema brznoj, angažovanoj akciji, naročito izrađenoj u slikama koje ne opterećuju maštu. Prema izvesnim hipotezama i interpretacijama, navike koje su rezultat mehanizacije i atomizacije proizvodnog rada određuju takođe karakter čovekovog ponašanja u oblasti stvaranja i prihvatanja simbola kao i ustaljivanje modela neposrednih ponašanja, koji stvaraju masovnu kulturu.

Ipak, ne mogu se mimoći ni interpretacije koje u tim istim psihološkim uticajima mehanizacije i širenja proizvodnih procesa vide uzrok kulturnih ponašanja zabavnog karaktera, koja nisu usmerena samo na podražavanje ritma i sistema rada, nego i na suprot-

¹⁰ K. Marks—F. Engels, *Ideologia niemiecka, Działa*, tom III, Warszawa 1961.

stavljanje njihovim svojstvima.¹¹ Pri tom se skreće pažnja na amatersko umetničko stvaranje, na širenje ljubavi prema rukotvorinama, prema izradi modela mašina u cilju konstruisanja celih uređaja, u čijem se održavanju ili delimičnoj proizvodnji profesionalno učestvuje.

Dominantna crta epohe industrijalizma ipak je nesumnjivo specijalizacija koja za sobom povlači porast disproporcije između stvaralaca i primalaca kulture. U XIX veku su postepeno sve veće mase svoju kulturnu recepciju dovodile u zavisnost od specijalizovanih centara prenošenja simboličke kulture. Izvestan stepen intelektualne ujednačenosti bio je pri tom neminovan uslov razvoja masovne kulture. Pošto je štampa predstavljala istorijski najranije i za dugo jedino sredstvo masovnog komuniciranja širokih razmera, velika rasprostranjenost jedinstvenih sadržaja nije bila moguća u društvu analfabeta. Prirodno, to ne znači da se o počecima masovne kulture može govoriti tek po potpunom eliminisanju analfabetizma. Obim delovanja masovne kulture proširivan je sa razvojem jedinstvene, elementarne prosvete koja istovremeno predstavlja element i činilac masovne kulture.

Razvoj opšteg obrazovanja bio je povezan sa industrijskom civilizacijom. Međutim, ta veza nije imala automatsku zavisnost. Stoleće industrijske revolucije bilo je istovremeno vek posvećenosti, pa su u nekim zemljama Evrope prosvetiteljski pogledi na ulogu nauke više doprineli počecima obrazovnog pokreta nego neposredni uticaji potreba industrije u razvoju. Francuska organizacija osnovnog školstva, koju je realizovao Napoleon, oslanjala se na programe Tirgoa, Kondorsea i Taljerana. Sličnim duhom inspirisana je Komisija nacionalne edukacije u Poljskoj, čiji je prođuzetak bila prosvetna delatnost Varšavske kneževine. U Pruskoj, smeštajući islužene vojnike u osnovne škole, Fridrih Veliki je pre imao za cilj da svojoj armiji obezbedi pismene regrute nego da zadovolji potrebe manufakture.

¹¹ Tom pojavom široko se bavi G. Friedmann u radu *Où va le travail humain?*, Paris 1954; *Problèmes humains du machinisme industriel*, Paris 1955; *Le travail en miettes*, Paris 1956.

Međutim, veliki skok koji je u svom razvoju napravila engleska industrija u drugoj polovini XVIII veka nije automatski povukao za sobom i razvoj prosvetne organizacije. Naprotiv, po mišljenju engleskih istoričara, u toj oblasti je čak nagovešten izvestan prelazni regres u poređenju s razdobljem političkih revolucija XVII veka. Seoske parohijske škole su propadale, a gradovi koji su se brzim tempom razvijali nisu pružali radničkoj deci čak ni takve mogućnosti obrazovanja kakve su postojale u nekim stabilnim seoskim regionima.¹² Princip obrazovanja radničke dece nije bio samo u suprotnosti sa uključivanjem te dece u fabrički rad, počev od njihove šeste, sedme godine, nego je nailazio na otpore koji su poticali i iz drugih izvora.

U suštini utilitarna uloga obrazovanja industrijskih radnika nije sagledavana u ranom razdoblju industrijalizma, a prosvetiteljsko poštovanje nauke, ukoliko ga je bilo u širim građanskim krugovima, izražavalo se u tumačenju obrazovanja kao još jedne privilegije sopstvene klase i ljubomorno je čuvano od „nižih” klasa. Takav stav nije bio karakterističan samo za fabrikante, koji su se s neraspoloženjem i sumnjičavošću odnosili prema prosvetljenim radnicima, nego je istovremeno bio izraz mišljenja ljudi od kojih je, s obzirom na sopstveni intelektualni nivo i društveni položaj, trebalo očekivati da budu zagovornici a ne neprijatelji opšteg obrazovanja.

Veoma značajno bilo je stanovište predsednika Kraljevskog naučnog društva, koji je, zalažući se za projekat zakona o školstvu u Domu lordova 1807. godine, isticao da obrazovanje može naneti samo štete nižim klasama, jer ih uči mržnji prema fizičkom radu, budi u njima nezadovoljstvo dotadašnjom sudbinom i podstiče na otpor. „Škola bi im omogućavala čitanje buntovničkih pamfleta, štetnih knjiga i dela neprijateljskih hrišćanstvu, učinila bi ih neposlušnim u odnosu na nadređene...”¹³ Zaslužna organizatorka popularnih masovnih izdanja, Ana Mor, rukovodeći se istim strahom isklju-

¹² W. K. Richmond, *Education in England*, London 1945, str. 55, 61.

¹³ J. L. i B. Hammond, *The Town Labourer*, cit. izdanje, str. 66.

čila je učenje pisanja iz nedeljnih škola koje je organizovala pod patronatom engleske crkve. Očekivala je da će na taj način među svojim pitomcima izbeći pojavu autora, ili bar čitalaca buntovnih dela.

Nedeljne škole koje su se razvijale od 1780. godine predstavljale su karakterističan kompromis između ubeđenja vladajućih klasa o opasnosti revolucionarne uloge škole i njihovog straha od štetnih posledica slobodnog vremena koje, iz religioznih razloga, nedeljom nije moglo biti uskraćeno sitnim radnicima industrije. Strah od slobodnog vremena nadovezivao se na tip protestantskog i utilitarnog morala, karakterističan za tu epohu, i životnu filozofiju o kojoj će još biti govora. U ideji te filozofije i interesu organizatora, zadatak nedeljnih škola sastojao se pre svega u moralnom i religijskom vaspitanju, a manje u svetovnom obrazovanju „nižih klasa“.

Nedeljne škole su i tako usko određeni cilj realizovale na nezadovoljavajući način. Nepobitne dokaze o neuspehu njihovih edukacije prikupljale su još u XIX veku parlamentarne komisije čije izveštaje citira Engels u *Položaju radničke klase u Engleskoj*. Posle više godina učenja u školi prezasićenoj religioznim sadržajem, deca nisu znala čak ni da objasne ko je bio Isus Hrist; jedan šesnaestogodišnji dečak rekao je da je to bio kralj Londona koji je živio pre mnogo godina.¹⁴

Osnovno školstvo, organizovano po monitorijalnom sistemu Lankastera i Bela, zasnovanom na uzajamnom obučavanju učenika, i pored mnogih nedostataka predstavljalo je uspešan vid učenja. Ovaj sistem je doprinio povećanju stepena obrazovanja, mada je još 1841. godine analfabetizam u Engleskoj bio veoma raširena pojava, tako da, na primer, 33% muškaraca i 49% žena nije moglo da potpiše ni venčani list prilikom stupanja u brak.

Pitanje osnovnog školstva u Engleskoj rešeno je tek u drugoj polovini XIX veka, zakonom od 1870. godine. Zakon o opštem i obaveznom školovanju pod staranjem i kontrolom države bio je rezultat mnogih činilaca: zaštite dečjeg rada izvojevanе posle dugih borbi,

¹⁴ F. Engels, *Polożenie klasy robotniczej w Anglii*, Warszawa 1952, str. 173.

rastuće svesti o utilitarnoj ulozi obrazovanja i, konačno, borbe engleskih radnika za politička prava. Značajno je da je ovaj zakon usvojen tri godine posle parlamentarne reforme koja je engleskim radnicima priznala izborna prava. Smisao engleskih prosvetnih reformi sa stanovišta napredne buržoaske demokratije izrazio je Makoli izrekom: „Moramo obrazovati svoje vladare“.¹⁵ Na primeru Engleske ogleda se karakteristična veza između napretka makar i ograničene političke demokratije i širenja elementarne prosvete.

Još izrazitije ispoljila se ova veza u Americi, u kojoj je tridesetih godina XIX veka organizovanje sindikata praćeno zahtevom za besplatnim osnovnim javnim školstvom, koji je postavio radnički pokret, a kasnijih godina ovaj pokret je uticao i na demokratizaciju srednje škole. Specifičnost društvenog sistema i kulturno-društvenih tradicija SAD odrazila se na pravni princip obaveznog školovanja, koji nije obuhvatao celu zemlju i koji se sporo učvršćivao. Samo polovina država prihvatila je zakone koji se odnose na tu obavezu u razdoblju od 1870. do 1890, a ostale su odugovlačile sa tim sve do kraja prvog svetskog rata. Princip dobrovoljnosti i pluralizam društvene inicijative obezbedili su široku popularnost prosvete u Americi. Istovremeno, uticaj masa na razvoj javnog školstva i veza škole sa političkom demokratijom u slučaju Amerike ne znači da je škola postala izraz interesa narodnih masa. Slično kao u Engleskoj, ona je bila ideološko i političko oruđe vladajućih klasa¹⁶, ali je, ipak, odigrala ulogu u širenju prosvete.

Godine 1890. 86,7% stanovnika SAD znalo je da čita i piše. U isto vreme u Engleskoj se tri do četiri odsto venčanih potpisivalo palcem. Opšta prosveta uticala je put masovnoj kulturi. Poređenja radi treba podsetiti da je, prema podacima popisa stanovništva od 1897. godine u Kraljevini Poljskoj, u Varšavi bilo preko 40%, a u Lođu preko 55% muškaraca analfabeta.

¹⁵ R. Williams, *Culture and Society*, New York 1960, str. 121.

¹⁶ J. Chałasiński, *Szkoła w społeczeństwie amerykańskim*, Warszawa 1936; H. G. Good, *A History of Western Education*, New York 1960.

Posmatrajući istoriju opšteg obrazovanja u evropskim zemljama koje su razvijale industriju, ne treba se ograničiti na delatnost vladinih ili društvenih institucija koje su bile pod manjim ili većim neposrednim patronatom vladajućih klasa. Pored njih, i radničke organizacije stvarale su delimično ili potpuno nezavisne sopstvene institucije za obrazovanje i širenje intelektualne i estetske kulture. Engleski Institut za mehaniku bio je znatnim delom pod kontrolom viših klasa, dok su neki, kao Peoples College u Šefildu ili Working Men's College u Londonu, povezani sa čarističkim pokretom, predstavljali prave samostalne centre radničke prosvete.¹⁷ Karakteristično svojstvo ovih institucija bio je raskid sa ograničenjem na čisto profesionalno, praktično obrazovanje, obično nametano od strane utilitarne filozofije patronatskih organizacija, i traženje širokih osnova opšte, humanističke nauke.

Isti karakter imala je prosvetna delatnost sindikata, dok su popularna predavanja na univerzitetima, organizovana zahvaljujući pomoći radikalno raspoloženih akademskih krugova, bila suprotstavljena intelektualnim potrebama i interesovanjima koja su se već polovinom stoleća snažno manifestovala u engleskoj radničkoj klasi.

Slična situacija bila je i u Francuskoj. U studiji posvećenju životu francuskih radnika u eposi Drugog carstva Ž. Divo piše da su krajem vladavine Napoleona III prostori Međunarodnog radničkog udruženja pretvorene u pravu školu. Samoukost je cvetala među francuskim radnicima koji su — slično svojim engleskim drugovima — punili predavačke sale i marljivo posećivali sindikalne i društvene javne čitaonice.¹⁸

Određujući tu kategoriju čitalaca među engleskim radnicima, R. Altick konstatuje da želja za zabavom nije bila njihov jedini podsticaj. Vodio ih je i snažna potreba da se ide ukorak s brzim razvojem sveta, želja za samousavršavanjem i, konačno, društveni nemir i radikalna propaganda — podsticaji izrazito političkog i ideološkog karaktera. Iz ove kategorije regrutovani su

¹⁷ R. Altick, *The English Common Reader*, Chicago 1957, str. 209.

¹⁸ G. Duveau, *La vie ouvrière sous le II Empire*, Paris 1946.

čitaoci Koba i Ovena, Karlajla, Morisa i Blankija i, na kraju, Marksa.

Ne treba, međutim, zaboraviti da su to bila intereso- vanja intelektualne elite radničke klase, koja se izdizala iznad prosečnog nivoa. Ta „značajna manjina“, kako ju je označio Hogart¹⁹, odigrala je važnu ulogu u društvenim preobražajima i u razvoju narodne kulture industrijskih zemalja. Masovna kultura se ipak razvila u korist znatno širih kategorija primalaca. Klasne barijere u oblasti prosvete nisu potpuno otklonjene u kapitalističkom sistemu; one su u mnogim zemljama smanjene zahvaljujući reformama kakve su, na primer, engleski zakon od 1944. i posleratni pokret reformi u francuskom školstvu, ali je klasna pripadnost još uvek selekcionirajući činilac u procesu daljeg obrazovanja. U ekonomski razvijenim zemljama velike mase stanovnika postižu elementarni ili nešto viši nivo opšteg obrazovanja, koji daje podjednaku osnovu za kulturnu recepciju. One predstavljaju „tržište“ za masovnu kulturnu produkciju. To tržište je posebno široko u Americi, čijim je višim klasama uvek bio stran intelektualni snobizam, delimično nasleđen od evropske društvene elite zajedno s tradicijama aristokratskog i dvorskog mecenatstva.

Monopol u oblasti prosvete, koji su predstavnici vladajućih klasa branili s iznenađujućom upornošću, ustupio je još početkom XIX veka mesto tendenciji ka unifikaciji na elementarnom nivou, podsticanoj razvojem tehnike, u skadu s procesom društveno-političkih preobražaja.

Dva tipa društvene veze

Od uslova nastanka masovne kulture posebnu pažnju sa sociološkog stanovišta zaslužuju preobražaji društvene veze, koja čini okvir razvoja kulture. Razvoj tehnika mehaničke proizvodnje i kapitalističkog eko-

¹⁹ R. Hogart, *The Uses of Literacy. Aspects of Working Class Life with Special Reference to Publications and Entertainment*, London 1957.

nomskog sistema u Evropi i Severnoj Americi nije bio povezan samo sa demografskom ekspanzijom, nego i sa evolucijom karaktera društvenih odnosa. Velika i urbanizovana industrijska država XIX i XX veka stvorila je tip društvene veze različit od tipa koji je vekovima dominirao u poljoprivrednim zemljama Evrope. S obzirom na tu promenu počeli su da ih nazivaju društvima masa ili masovnim društvima. Kao što je već napomenuto, masovna kultura se često interpretira kao proizvod masovnog društva. Ova koncepcija zahteva šire razmatranje.

Suština društvenih pojava zasniva se na interakciji. Međutim, ovo međusobno uticanje može imati različit karakter. Može se odvijati kroz neposredne kontakte osoba koje se često susreću, dobro se poznaju, žive u istim ili sličnim uslovima i imaju dosta zajedničkih kulturnih navika; može imati karakter prolaznih i površnih ličnih kontakata, kakvi na primer povezuju nepoznate prolaznike na ulici koji su se slučajno susreli u trenutku kratkog razgovora. Do interakcije dolazi i među ljudima koji se nikada nisu susrećali, ali utiču jedni na druge pomoću složene organizacije društvenih institucija i pomoću sredstava širenja simboličnih sadržaja. Takva vrsta interakcije javlja se, na primer, između funkcionera administracije koji izdaju naredbe prema kojima treba da se upravljaju izvesne kategorije građana njima nepoznatih i rasutih po celoj zemlji, ili između autora članka koji svoje mišljenje saopštava širokim krugovima čitalaca novina.

Sociolozi su davno skrenuli pažnju na razliku između zajednica koje se isključivo oslanjaju na prvi ili pre svega na drugi i treći tip interakcije. Jedan od prvih nemačkih sociologa, Ferdinand Tönnies, koji je svoju aktivnost započeo osamdesetih godina prošlog veka, prvi od ovih tipova zajednice nazvao je — *Gemeinschaft*, dok je drugi nazvao društvom u užem smislu — *Gesellschaft*.²⁰ Slična distinkcija pojavila se već ranije u koncepcijama francuskog sociologa Le Pleja i engleskog pravika H. Meina; međutim, Tönnies se prvi svojim obeležjem oba tipa zajednice približio savremenim poj-

²⁰ F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*, I izdanje, 1887.

movima, pri čemu je imao u vidu njihov uticaj na uobličavanje formi simboličke kulture.²¹

Značajan, mada ne isključiv uticaj na formiranje Tenisove koncepcije izvršila je Marksova teorija. Razlikovanje zajednice i društva, u skladu sa tvrdjenjem samog Tenisa, mnogo duguje marksističkom uočavanju suprotnosti između sela i grada. Prema Tenisovoj koncepciji, zajednica kao osnovna društvena forma zasnivala se na tri tipa međuljudskih odnosa: na porodično-rodovskim vezama, na susedstvu i na prijateljskim vezama koje izviru iz sličnosti interesa i rada. Karakter zajednice imala je i seoska opština, kao i mala, tradicionalna zanatlijska varošica. Građane ovog tipa zajednice spajale su veze zajedničkog posedovanja, uzajamne zavisnosti i ekonomske samodovoljnosti, a osim toga i jezičke i kulturne veze, a one su se opet ispoljavale u neposrednim ličnim odnosima spontanog karaktera. Tip društva koji odgovara Tenisovoj „zajednici” kasnije se uobičajeno nazivao malom lokalnom zajednicom.

Za razliku od zajednice, prema shvatanju specifičnom za Tenisa, „društvo” ne formira međuljudske odnose na osnovu simpatija i osećanja bliskosti, već na principu kalkulacije, računice. Tip veza karakterističan za ovo „društvo” proističe iz industrijsko-trgovinske organizacije čija je osnovna institucija kapitalističko tržište. Akcionarsko društvo predstavlja formu objedinjavanja tipičnu za karakter društvene veze: zasnovanu na materijalnom interesu, težnji za profitom, strogo konvencionalnu, formalizovanu i depersonalizovanu.

Veza karakteristična za društvo u Tenisovom smislu naročito se ispoljava u velegradskim odnosima. Ovde se ruši tradicionalna društvena hijerarhija, vrši se sekularizacija pogleda, racionalizacija stavova, individualizacija ličnosti oslobođenih okova tradicionalnih društvenih institucija. Grad-metropola zrači svojim ekonomskim, organizacionim i intelektualnim uticajima. Sve ljudske odnose on zasniva na mehanizmu novca koji u društvu postaje opšte i svemoćno sredstvo uticaja.

²¹ A. Kłosowska, *Małe grupy i społeczeństwo masowe*, Kultura i Społeczeństwo, 1959, tom III, sv. 3.

Komercijalizaciji podleže i kultura u užem smislu — shvaćena kao oblast simboličke komunikacije koja u „društvu” dobija novi karakter. Tenis je bio jedan od prvih sociologa koji je ulogu i karakter takozvanih sredstava masovne komunikacije označio kao specifične organe veze velikog i individualizovanog društva. Ovo određenje je, pri tom, pod nesumnjivim uticajem marksističke teorije alijenacije, koji se posebno ogleda u karakteru javnog mnjenja: „Sve ono što može da se bilo kada ispolji kao javno mnjenje, posvedočeno je u sveći pojedinih mislećih ljudi kao strana, spoljna sila. Tako biva sa specifičnom formom prenošenja intelektualnih sadržaja, književnom formom koja je u stanju da eliminiše sve neposredne međuljudske odnose, veru i poverenje između onoga koji govori ili poučava i onih koji slušaju i shvataju. Sudovi i pogledi ovde se tretiraju kao roba u dućanu trgovca, zapakovana i u svom objektivnom vidu izložena prodaji. Najbolji primer delovanja ovog mehanizma jeste štampa; njenim posredovanjem vrši se najbrže fabrikovanje, umnožavanje i širenje misli namenjenih svim savremeniciima — slično svim drugim sredstvima potrošnje na svetu”.²²

Koncepciju javnog mnjenja Tenis je još šire razvio u posebnom radu posvećenom isključivo ovom problemu.²³

Kao kritičar kulture masovnog društva Tenis je inače imao izvanrednog prethodnika, de Tokvila, koji je pola veka pre pojave *Gemeinschaft und Gesellschaft* pronicljivo analizirao američku kulturu u nastajanju. De Tokvilova kritika, izvedena sa drugog ideološkog staništa, pre svega je uzimala u obzir sve kulturne konsekvence američke političke demokratije tridesetih godina XIX veka. Tenis, koji je prvobitno bio pod uticajem marksističke teorije kapitalizma, u svojim ocenama je bio bliži američkom ekonomisti i sociologu T. Vebenu, koji se krajem XIX veka pojavio sa osetljivom kritikom parazitskog, dokoličarskog stila života američke buržoazije.

²² F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Berlin 1926, str. 233.

²³ F. Tönnies, *Kritik der öffentlichen Meinung*, Berlin 1922.

Na prelomu XIX i XX veka dosta autora bavilo se evolucijom društvene strukture. Suprotstavljanje novog tipa strukture kapitalističkih društava tradicionalnom, prvobitnom tipu zauzima dosta mesta u teoriji E. Dirkema. Osnovu društvene analize izvršene u *De la division du travail social* i u *Les règles de la méthode sociologique* čini koncepcija društva mehaničke solidarnosti jedinstvene segmentne konstrukcije i koncepcija složenog društva organske solidarnosti, ugroženog anomijom.

Kao etapa u razvoju koncepcije masovnog društva posebnu pažnju zaslužuju radovi američkog društvenog psihologa C. H. Kuleja, tvorca poznate koncepcije prvobitnih grupa. Poređenjem Kulejevih i Tenisovih pogleda dobijaju se karakteristične i suprotne tendencije interpretacije dva osnovna tipa društvene veze.²⁴ Prema Kuleju, osnovni činilac svih društvenih odnosa jeste uzajamna komunikacija ljudi. Komuniciranje se ostvaruje pomoću mehanizma sporazumevanja koji obuhvata raznovrsne simbole i sredstva za njihovo izražavanje i prenošenje u vremenu i prostoru. Sredstvo komuniciranja može biti izraz lica, izgled, gest, izgovorena i pisana reč, telegraf, železnica i sva nova tehnička sredstva prenošenja simboličkih sadržaja, čiji je razvoj Kulej pažljivo pratio.

Evolucija metoda komuniciranja, po Kuleju, u vezi je sa preobražajem društvene veze. Trajni i intenzivni neposredni kontakti ljudi „licem u lice” bili su karakteristični za grupe kao što su porodica, susedstvo u okviru male lokalne zajednice i drugarska grupa vršnjaka. Povezane saradnjom, simpatijom i živim osećajem zajedništva, ove grupe, prema Kuleju, formirale su društvenu ličnost i sačinjavale osnovni izvor moralnih osećanja. Tokom duge istorije čovečanstva bile su osnovna forma društvenih odnosa. Upravo te grupe Kulej je nazivao prvobitnim, s obzirom na njihovu ranu pojavu u istoriji društva i s obzirom na njihovu osnovnu ulogu u određivanju društvene koegzistencije.

²⁴ Ch. H. Cooley, *Human Nature and the Social Order* (1902) i *Social Organization* (1909); upor. A. Kłosowska, op. cit.

Pored uverenja o velikom društvenom značaju prvobitnih grupa, Kuleju je, dok je pisao svoje radove u prvoj deceniji XX veka u Americi koja se naglo urbanizovala, bilo jasno učvršćivanje novih formi društvene organizacije zasnovanih na drugim principima. Video je da se veza savremenog društva ne mora zasnivati na neposrednim kontaktima u okviru malih, zgusnutih društvenih ćelija, nego na formalnoj organizaciji i delovanju masovnih sredstava komunikacije koja uspostavljaju vezu posrednog i objektivnog karaktera i koja obuhvataju mnogobrojne ljudske zajednice na velikim prostranstvima.

Kulej je bio svestan krize tradicionalnih društvenih veza, izazvane razvojem novih formi masovne organizacije. Posebno se bavio problemom dezintegracije porodice. U krajnjoj instanci ipak je optimistički ocenjavao rezultate društvenih preobražaja. Razvoj sredstava masovnog komuniciranja, po njegovom mišljenju, nije predstavljao samo činilac razaranja tradicionalnih institucija, nego i potencijalni aparat za širenje moralnih ideala prvobitnih grupa. U velikim modernim društvenim celinama, po njegovom mišljenju, nestajale su suprotne tendencije. S jedne strane, ličnost lišena oslonca u prvobitnim grupama usmerena je na sopstvene snage i bačena u kovitlac surovog takmičenja. S druge strane, ipak, politička demokratizacija eliminisala je predrasude i ukinula kastinske barijere koje su delile ljude. Moderna komunikacija zbližavala je ljude i u fizičkom i u psihičkom smislu šireći okvire uobrazilje, a zahvaljujući brzini i porastu informacija pojačavala osećaj simpatija i stvarala osnovu opšteljudskom bratstvu.

Kulej je tačno predviđao da će se uporedo sa razvojem masovnih sredstava informisanja i komuniciranja širiti uniformizam koji je jeftin i udoban. Anticipirao je dakle onu konstitutivnu osobinu masovne kulture, koja je u prethodnom odeljku označena kao standardizacija. Nadao se, međutim, da će ta osobina kulture biti ograničena isključivo na oblasti i pitanja u kojima isticanje podvojenosti neće imati značaja za ljude. Ali nije predviđao ugroženost individualnih vrednosti kulture u bitnim oblastima. Smatrao je da će se umesto individualnosti tradicionalnih lokalnih zajednica, koja izvire iz njihove izolacije, pojaviti novi i vredniji ob-

lik individualnosti koji će biti rezultat širokog kao nikad ranije obima komuniciranja vrednosti i ideja.

Poređenje teorija Tenisa i Kuleja omogućava da se istakne karakteristična razlika pogleda na veliko savremeno društvo kapitalističkog tipa kao na osnovu masovne kulture. Ova razlika je, vidi se, nagoveštena već početkom XX veka. Spor povodom „masovnoga društva“ još uvek ne jenjava u savremenoj sociologiji. On se ne odnosi samo na ocenu ove pojave, nego i na određenje njenog karaktera.

Političke koncepcije masovnog društva postaju naročito popularne u razdoblju porasta i trijumfa hitlerizma ali je njihova filozofska geneza znatno ranija, a ideološki izvori veoma različiti. Neke od ovih teorija, kao što je koncepcija Ortege Gaseta, K. Manhajma, D. Mekdonalda biće razmotrene kasnije u vezi sa kritikom masovne kulture, koja je izložena u njima. U savremenim sociološko-političkim razmatranjima pojmom masovnog društva operisao je, između ostalih, K. R. Mills. On je savremenu Ameriku označavao kao „društvo masa“ u kome malobrojna elita vlasti na vešt način manipuliše atomiziranim i iznutra dezorganizovanim masama pomoću propagande, reklame i formalne organizacije koja prožima sve sfere života, ne ostavljajući mesta spontanijama reakcijama i društvenoj inicijativi. Polemišući sa Milsovim shvatanjem, V. Kornhauzer mu je zamerao što izjednačava masovno i totalitarno društvo.²⁵ Po Kornhauzerovom mišljenju, masovno društvo se ne odlikuje samo stvarnom povodljivošću masa za elitom, nego i sposobnošću masa da utiču na elitu i učestvuju u formiranju same elite, koja ne predstavlja zatvorenu društvenu kategoriju.

Ostavljajući po strani diskusije o političkom karakteru masovnog društva, iznećemo osnovni sadržaj

²⁵ C. W. Mills, *The Power Elite*, poljski prevod *Elita władzy*, Warszawa 1961. W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, London 1960. Razlika u pogledima ova dva autora ima ideološku osnovu. Mills osuđuje političke snage koje vladaju u SAD zbog podređivanja masa, zbog lišavanja masa faktičkog uticaja na javne stvari većtom manipulacijom njihovim reakcijama pomoću sredstava masovnog komuniciranja. Kornhauzerova karakteristika masovnog društva sadrži apologiju američkog sistema. Milsova kritika masovnog društva ima demokratski karakter, nasuprot npr. elitističkoj kritici Ortege Gaseta.

onih socioloških koncepcija koje su naročito tesno povezane sa analizom pojava bitnih za razvoj intelektualne, estetske i rekreativno-ludičke masovne kulture našeg doba.

Već je skretana pažnja na činjenicu da se tip društvene organizacije, svojstven savremenom velikom društvu, najbolje ispoljava u velikim gradskim centrima suprotstavljenim tradicionalnoj lokalnoj zajednici. Svojstvo male lokalne zajednice ogledalo se, osim manjih izuzetaka, u relativnoj izolaciji od ostalog sveta i daleko odmakloj samodovoljnosti; u neposrednim, ličnim kontaktima svih članova zajednice zasnovanim na srodstvu ili susedstvu; u znatnoj imovinskoj, profesionalnoj i etničkoj ujednačenosti; u identičnosti tradicija, moralnih normi, verovanja i navika. Mala lokalna zajednica — selo ili varošica — sačinjavala je integrisanu celinu izrazito neformalne strukture, nezavisno od formalne administrativne organizacije koja određuje društvenu poziciju pojedinaca ili porodica.²⁶

Masovna velikogradska zajednica razlikuje se od male lokalne zajednice po svemu što je rečeno. Ona je brojno velika i prostorno razgranata skupina. Upravo iz te brojnosti i razgranatosti proističu karakteristična sociološka svojstva. Maks Veber, tražeći sociološki kriterij za označavanje grada, definisao ga je kao „naselje tesno priljubljenih kuća koje sačinjava tako široku jedinstvenu skupinu, da se u njemu ne javljaju uzajamni lični odnosi stanovnika karakteristični za susedstvo”.²⁷

Gradska zajednica velike fizičke zgusnutosti odlikuje se labavošću stvarnih društvenih veza. Ljudi koji se u uličnoj gomili guraju laktovima, zbijeni u autobusu ili tramvaju, u psihosocijalnom smislu veoma su međusobno udaljeni. Međusobno su strani, ne teže stvaranju kontakta koji ih objedinjuje u celinu. Ista osobina ne karakteriše samo prolaznike slučajno okupljene na javnim mestima, nego i stanovnike velegradske kuće, bloka, naselja. Pored nagomilavanja u fizičkom prostoru

oni zadržavaju međusobnu društvenu distancu; međusobno se izoluju slojem ravnodušnosti, nedostatkom zainteresovanosti. Upravo, ova svojstva velegradskog društva imaju u vidu sociolozi koji govore o njegovoj atomizaciji, o anonimnosti njegovih članova.

U selu sa nekoliko stotina stanovnika svi se međusobno poznaju i često dolaze u neposredni uzajamni kontakt. U stohiljaditom gradu aritmetička šansa sličnih kontakata je ništavna, a poznavanje svih sugrađana prevazilazi perceptivne sposobnosti ličnosti. S obzirom na zahteve psihičke higijene, ljudi se ovde moraju braniti od suviše mogućih kontakata, moraju ograničiti intenzivnost i obuhvat reakcija u odnosu na mnogo-brojne podsticaje spoljne društvene sredine.

S tim u vezi menja se karakter društvenih kontakata tamo gde su uspostavljeni. I pored primene „odbrambenih sredstava”, stanovnik velegradske zajednice dolazi u doticaj sa znatno većim brojem ljudi nego stanovnik sela. Intenzivnost tih kontakata je ograničena; oni najčešće imaju predmetni a ne personalni karakter; subjekat uzima učesća u njima samo jednim delom svoje ličnosti, a ne čitavom društvenom ličnošću: u prodavnici je samo klijent koji obavlja određenu transakciju, u kancelariji i preduzeću ponaša se prema principu: „Vreme je novac”, „Obavi posao i zbogom”. Način ponašanja koji bi u seoskoj sredini bio smatran ogrešenjem o dobro vladanje, u gradu postaje pravilo namernog delovanja.

Velegradsko društvo se odlikuje formalizovanjem odnosa interakcije koje uzajamne kontakte svodi na ponašanja tesno povezana sa ulogom koja se igra u određenom trenutku, na primer, sa ulogom činovnika, stranke, prodavca, klijenta, pisca i koje isključuje iz kontakta druge elemente ličnosti. Formalni karakter odnosa uprošćava društvenu situaciju sužavanjem prostora uzajamnih kontakata i olakšava kontaktiranje stanovništva raznovrsnog sastava, karakterističnog za velike gradske sredine.

Heterogenost tih sredina još jedna je osobina koja ih razlikuje od male lokalne zajednice. Svaki veliki grad odlikuje se velikom skalom razlika u pogledu posla i profesije, imovnog stanja, obrazovanja, regionalnog po-

²⁶ Konceptualizacijom pojma male lokalne zajednice bavio se u kulturnoj antropologiji posebno R. Redfield; *The Little Community i Peasant Society and Culture*, Chicago 1960.

²⁷ M. Weber, *Die Stadt* u tomu *Wirtschaft und Gesellschaft*, t. III, Tübingen, 1925. G. Simmel, *Die Grossstädte und des Geistesleben*, Dresden 1903.

rekla, tradicije, normi i običaja svih stanovnika. Sve velike metropole takođe predstavljaju mešavinu različitih etničkih elemenata, a u američkim gradovima posebnu ulogu igra nacionalna raznorodnost.

Pored raznorodnosti drugi važan činilac slabljenja društvenih veza u velikom gradu jeste pokretljivost njegovog stanovništva. U američkim gradovima jedna četrina stanovništva svake godine menja stan, seleći se u drugu ulicu, u drugu četvrt ili u drugi grad.²⁸ U tim okolnostima teško je očekivati trajnije susedske veze. Čak i prostorno zblíženi ljudi navikavaju se da međusobno budu strani.

U tradicionalnoj lokalnoj zajednici za ljude sa strane uopšte nije bilo mesta. To je naročito uočljivo u slabo razvijenim, takozvanim prvobitnim društvima. Poznati su izveštaji o misionarima, putnicima i trgovcima koji su primani za članove plemena zajednice koju su posećivali. Etnografi koji su takođe često bivali predmet slične adopcije, objašnjavali su je kao rezultat težnji prvobitnog društva da pridošlicu lokalizuje u sopstveni društveni sistem, smatran konačnim i univerzalnim. Ko se susretao sa prvobitnom zajednicom, ali ne kao član neprijateljskog plemena, morao je postati jedan od domaćih, jer u tim zajednicama nije bilo mesta za toleranciju stranaca.²⁹ Svaka tradicionalna seoska zajednica pokazuje slične tendencije apsorbovanja stranaca ili njihovog potiskivanja van granica sopstvenog života.

U velegradskoj zajednici biti stranac znači akceptirani, prirodni i trajni odnos. Tu čovek znatan deo dana provodi okružen strancima, a reakcije prema njima odlikuje princip tolerantne ravnodušnosti. Jedan od rezultata tog odnosa je slabljenje društvenih interesovanja za neposrednu okolinu; drugi rezultat je osećaj društvene izolacije, psihosocijalno stanje koje je nave-

²⁸ P. Rossi, *Why Families Move*, Glencoe 1955.

²⁹ Uporediti slične relacije u istraživanjima društava kod B. Malinovskog, *Życie seksualne dzikich*, Warszawa 1957; M. Mead, *Coming of Age in Samoa*, u knjizi *From the South Seas*, New York 1939. J. M. Whitinga, *Becoming a Kwoma. Teaching and Learning in a New Gwinea Tribe*, New Haven 1941.

lo jednog od popularnih američkih autora da savremenu masovnu zajednicu označi kao „usamljenu gomilu”.³⁰

Na kraju, karakteristiku velegradske zajednice možemo svesti na sledeće odrednice: to je velika skupina znatne fizičke zgusnutosti i prostorne razgranatosti koja se odlikuje heterogenošću, unutarnjom atomizacijom, anonimnošću jedinki koje je sačinjavaju, segmentacijom društvenih uloga, formalno-predmetnim karakterom društvenih odnosa i nedostatkom sociometrijske strukture, oslabljenošću uzajamnog društvenog interesovanja i osećajem izolacije ličnosti.

Navedena karakteristika u principu se odnosi na velegradsku zajednicu, na celinu velikih urbanizovanih društava označavanih kao masovna društva ili društva masa. Masovno društvo reprezentuje promenljivu shemu strukture, za razliku od društva zasnovanog na malim lokalnim zajednicama. Male lokalne zajednice predstavljaju izrazito izdvojene i spolja ograničene, iznutra zbijene jedinice određene strukture. Spone koje ih povezuju sa širim spoljnim društvom beznačajne su, imaju malu vrednost za regulisanje bitnih društvenih funkcija koje su zadovoljavane u sopstvenim okvirima. Ove zajednice su iznutra jednorodne, međutim, s obzirom na svoju izolaciju mogu se znatno razlikovati od drugih lokalnih zajednica istog društva. Ovakva shema približno odgovara evropskom društvu prekapitalističkog razdoblja ili feudalnim afričkim monarhijama, velikim društvenim organizmima u kojima je dominantna ćelija mala lokalna zajednica.

Drugačiju shemu predstavlja koncepcija masovnog društva prema kojoj granice lokalnih zajednica, slično vezama svih malih grupa, igraju minimalnu ulogu. Ljudske jedinice se u ovoj shemi javljaju kao razbacane tačke u skladu sa koncepcijom atomizacije, svojstvene masovnom društvu. Na ovoj pozadini se izrazito ocrtavaju linije formalne organizacije koja povezuje masovno društvo kao celinu u političkom pogledu i linije utica-

³⁰ D. Reisman — N. Glazer — R. Denney, *The Lonely Crowd. A Study of the Changing American Character*, New Haven 1950. I pored sugestivnog naslova, koncepcija gomile-mase manje je u Rizmanovoj knjizi naglašena od koncepcije uloge malih prvobitnih grupa, grupa vršnjaka.

ni vid slobodnog vremena, koje je trebalo da postane svojina svih građana, ali nije predviđao drugačije forme njegovog korišćenja od onih koje su pronašli privilegovani krugovi antičkog sveta. Slično grčkim misliocima i on se plašio svake preteranosti u društvu i predlagao je da se strogim principima reglamentacije zaštiti od kataklizme masovnosti. Isti ovakav sistem predstava i ocena karakterističan je za većinu utopijskih vizija kulture u XVIII i XIX veku.

Utopije, koje predstavljaju značajno sredstvo da se ljudi priviknu da misle pomoću kategorija budućnosti, nisu uspele da pripreme XIX vek da zakorači u epohu masa. Tradicionalni tip utopijskog mišljenja učinio je da Tenis osudi sve društvene forme koje prekoračuju granicu lokalne zajednice. Raskinu je sugerisao da izlaz iz tehničke civilizacije traži u modelima cehovske srednjovekovne organizacije i u vizijama gotske umetnosti, a Morisu — u naivnoj slici spontane harmonije anarhičnog društva.⁴

Očigledno, nije sva kritika masovne kulture XIX veka rezultat disproporcije između stvarnosti i utopijskih modela, ali u izvesnom smislu ona često manifestuje utopijski karakter. Ova kritika se može klasifikovati prema glavnim predmetima napada i tipovima argumentacije, uz ogradu da je ovo nepotpuna klasifikacija, potkrepljena jedino fragmentarnom ilustracijom pojedinih stanovišta.

Najgeneralnija kritika masovne kulture okreće se protiv čitave industrijske civilizacije u svim njenim aspektima. Već je prethodno isticana veza između osobina masovne, intelektualne i umetničke kulture i svojstava mehanizovane industrijske proizvodnje, koja je stvorila modele masovnosti i standardizacije. Integralna osuda masovne kulture u najširem antropološkom smislu nije okrenuta samo protiv njenog simboličkog aspekta, nego i protiv neposrednih, tehničkih elemenata, ne samo protiv umetničkih tvorevina, nego i protiv celine društvene organizacije kapitalizma.

⁴ W. Morris, *Wieści znikąd*, Łwów 1902. Krajnje anarhičan i često utopijski pravac koji reprezentuju *Wieści znikąd*, ne iscrpljuje Morisovu društvenu teoriju; značaj njegovih socijalističkih koncepcija podvukao je R. Vilijams, op. cit.

Takvu integralnu kritiku industrijske civilizacije predstavlja teorija Dž. Raskina. Industrijalizacija i urbanizacija u svom ranom devetnaestovekovnom obliku uništavale su lepotu prirode i predstavljale su negiranje vrednosti nekadašnje umetnosti; kapitalizam je, prema Raskinovoј definiciji, ustanovljavao pogrešne principe društvene podele, suprotstavljajući klasu dokoličara klasi radnika, zabavu — radu, potrošnju — proizvodnji, a besmisao — smislu. Čitav ovaj sistem kulture u najširem shvatanju Raskin je smatrao vrednim osude i pokušavao je da se okrene nekadašnjim modelima srednjovekovne društvene organizacije, proizvodnje i umetnosti. Prerafaelovski pokret i organizacija ceha svetog Đorda, koji je predstavljao eksperimentalnu komunističku zajednicu nadovezanu na srednjovekovne modele, trebalo je da budu primer prevazilaženja nedostataka umetničke kulture i društveno-ekonomske organizacije industrijske civilizacije.

V. Moris, koji je na sličan način kritikovao kapitalističko društvo, suprotstavljao mu je u svojoj utopiji imaginarnu Englesku XIX veka kao zemlju gradova-vrtova, iz koje je industrija izgnana i zamenjena umetničkim ručnim radom, a svim stanovnicima data prava umetnička i intelektualna kultura, nezavisno od funkcija koju vrše. Integralna kritika industrijske civilizacije dovela je Morisa do anarhističkog socijalizma, a Raskina do onog sistema pogleda čiji je rani vid Marks označio kao reakcionarni feudalni socijalizam.

Karakterističnu osobinu Raskinove društvene doktrine predstavljalo je tesno povezivanje s estetizmom koji je bio njena polazna tačka. Raskin je u *Grančici divlje masline* (1866) pisao da dobar ukus „nije samo deo i pokazatelj morala, nego moral sam”. Jedina klasna podela koja se može usvojiti, po njegovom mišljenju, jeste podela prema ukusu: „Čovek koji voli ono što ti voliš pripada istoj klasi kao i ti”.⁵ Raskinova filozofija je osuđivala estetski pad kulture industrijskog društva, poistovećujući je sa moralnim padom. Sličan karakter imala je kritika sentimentalnog odrođavanja

⁵ J. Ruskin, *Gatęzka dzikiej oliwy*, Warszawa 1900, str. 57, 59. O Raskinovim i Morisovim pogledima na kulturu videti: R. Williams, op. cit., deo *Art and Society*.

književnosti u ranim delima F. Šilera i kasnija teorija umetnosti Lava Tolstoja.

Šiler je u raspravama *O moralnoj koristi estetskih manira*, *O estetskom vaspitanju čoveka* i *O naivnoj i sentimentalnoj poeziji* osuđivao trivijalizaciju umetnosti krajem XVIII veka, jer je estetski doživljaj smatrao činiocem moralnog života i sredstvom formiranja dobrih običaja.⁶ Od ovog stanovišta razlikuje se drugi vid kritike građanske kulture, koji ima karakter čistog estetizma. Ovo stanovište su u Francuskoj na najtipičniji način reprezentovali T. Gotje i Š. Bodler, a u oblasti likovnih umetnosti — impresionisti, čije su se programske postavke ogledale u umetnosti koja je antiteza masovnoj kulturi, u umetnosti koja je stvarana u skladu sa Morisovim kritičkim sloganom, „od malog broja za mali broj.”⁷

U Engleskoj je ovaj vid estetizma propagirao Vistler, a posebno ga je popularisao Oskar Vajld svojim delima i stilom života. Međutim, on u Engleskoj nije našao tako širok oslonac kao na kontinentu. Spor Rasquina i Vistlera završen je sudskom raspravom, a proces Oskar Vajldu krajem veka dokazao je nedostatak šire popularnosti ovog vida kritike masovne kulture čak i u intelektualnim umetničkim krugovima Engleske.⁸

I društveno-moralni vid estetizma i čisti estetizam više su označavali posrednu formu kritike masovne kulture. Tokom XIX veka, čak i krajem XVIII veka, zabeleženo je dosta primera sasvim neposrednog napada na njene osnovne elemente. S obzirom na predmet napada mogu se izdvojiti dva glavna pravca kritike, koji su, uostalom, istovetni sa onima protiv kojih se okreće savremena kritika. Jedan predmet napada predstavljaju manipulanti, dakle organizatori i proizvođači masovne kulture, ljudi i institucije koji koriste ukus publike za sopstvene, izvanestetske i izvanintelektualne ciljeve.

Drugi tok kritike okreće se protiv publike, koju smatra glavnim činiocem kulturnih izopačenja. Ova dva stanovišta, uopšte uzev, međusobno se povezuju argumentima pojedinih autora; retko se može govoriti o isključivosti jednog od njih, češće o prevazi prvoga ili

⁶ L. Lowenthal, op. cit.

⁷ R. Williams, op. cit., str. 160.

⁸ W. Gaunt, *The Esthetic Adventure*, London 1957.

drugoga, ali ova prevaga postaje merodavni pokazatelj ideološkog karaktera kritike.

Kritičari ne samo da formulišu optužbe protiv publike i njenih manipulanata, već ponekad vrše stvarnu analizu procesa i mehanizama kulturnih preobražaja, izdvajaju institucije koje smatraju posebno odgovornim za pad ukusa.

U skladu sa slabljenjem uloge aristokratskog i patricijskog mecenata, u oblasti organizacije kulture rastao je značaj menadžera-preduzimača koji je iz komercijalnih razloga vršio funkciju posrednika između stvaraoca i publike-primalaca. Zahvaljujući ovom procesu, umetnik i naučnik su se osamostaljivali u odnosu na nestalnu milost protektora, plaćenu laskanjem, ali su padali u novu vrstu zavisnosti. Karakterišući ove nove odnose u oblasti organizacije kulture, Marks je konstatovao da oni intelektualnom stvaralaštvu daju karakter proizvodnog rada koji stvara višak vrednosti. Proleter pera, koji fabrikuje knjige po narudžbini izdavača, igra ulogu produktivnog radnika — ne zato, kako piše Marks, što proizvodi ideje, nego zato što bogati izdavača koji stiče profit od njegovog dela. „Glumac je za publiku umetnik, ali za svog direktora je proizvodni radnik.”⁹

Pošto su proizvodi umetničkog stvaralaštva dobili status robe, briga da se oni prilagode potražnji postaje prirodni zadatak menadžera kulture koji deluju u okvirima komercijalnog sistema. Karakter odnosa prema umetnosti, zasnovan na ovakvim pretpostavkama, pokazao je Gete na prelomu XVIII i XIX veka u *Prologu pozorišta*, kojim započinje prvi deo *Fausta*. Gete je tada imao za sobom dvadesetogodišnje razdoblje sopstvenih iskustava kao direktor teatra u Vajmaru i dvorski savetnik za pitanja kulture. Tirada Direktora iz *Prologa* i Komične ličnosti ekvivalent je kritičke rasprave protiv prakse menadžera umetnosti, koju je Gete poznavao iz neposrednog iskustva i osuđivao kao izneveravanje umetničkog poziva.

⁹ K. Marks, *Teorije wartości dodatkowej*, Warszawa 1961, str. 139, 421—422. Ovi pasaži nastali su početkom šezdesetih godina kao nastavak razmatranja u *Prilogu kritici političke ekonomije*; Marksove opservacije odnose se na prvu polovinu XIX veka.

Stanovište Direktora i Komične ličnosti tipično je za stav manipulatora kulture. Za ovaj stav je karakteristično da se na publiku gleda iz perspektive prozoreta na pozorišnoj blagajni, a na umetnost kao na sredstvo koje gomilu privlači kasi. Publika je masa (*Menge*, *Masse*), kojoj treba da se dopadneš, jer ona, živeći, dozvoljava i drugima da žive. Najsigurniji izvor uticaja na masu postiže se ako joj se pruži različita hrana, od koje svaki za sebe može nešto izabrati. Ova publika nije naviknuta na više vrednosti; njen ukus će zadovoljiti šarene sličice, ikap istine pomešana sa masom grešaka i blaženstvo pored razuma i strasti; ali, pre svega, privlači je jednostavan izgled običnog ljudskog života koji svako doživljava, ali malo ko svesno doživljava. Umetnost ne treba da služi sticanju slave kod potomstva, nego zabavi savremenika, u skladu sa direktivama ove praktične filozofije kulture.¹⁰

Odlike masovne kulture, izražene u navedenoj sceni, pre svega se ogledaju u tretiranju umetnosti kao sredstva za sticanje profita, u odavanju počasti rdavom ukusu publike i u formulisanju gotovih recepata umetničkog stvaralaštva. Među navedenim formulama nalazi se princip blizak principu homogenizacije, kao i princip identičan onom svojstvu masovne kulture, koje se u savremenoj engleskoj terminologiji označava interesovanjem za pitanja čoveka (*Human interest*). Sve ove sugestije, koje menadžeri nastoje da nametnu stvarao-cima, treba da posluže uspešnom manipulisanju publikom u komercijalne svrhe.

Direktor pozorišta ispoljava još jednu karakterističnu osobinu manipulanata: zauzima prezrivo odstojanje prema publici koju smatra mekim drvetom, pogodnim za obradu. U ovom slučaju, različito od drugih delova *Prologa*, Geteovo stanovište nije mnogo udaljeno od pozicija Direktora. Dramski umetnik, koji je u sceni *Prologa* zastupnik samog pesnika, ljutito odbija pogleda svojih sagovornika na službeni ulogu umetnosti.

¹⁰ J. W. Goethe, *Faust. Vorspiel auf dem Theater*. Veoma karakteristično zvuče originalni izrazi: „Ich wünsche sehr der Menge zu behagen... Zwar sind sie an das Beste nicht gewöhnt... Die Masse könnt ihr nur durch Masse zwingen... Wer vieles bringt, wird manchem etwas bringen...“ (cit. prema izdanju: Leipzig, Inselverlag, str. 134, 135).

Ali kritika mase gledalaca, stavljena u usta Direktora pozorišta i Komične ličnosti, ima oslonca i u drugim Geteovim iskazima o publici, koji se nalaze u *Weimarisches Hoftheater*.

Prolog u pozorištu predstavlja primer povezivanja dva predmeta kritike; ovde, međutim, dominira kritika manipulanata, koji, umesto da se trude da podignu publiku na najviši mogući nivo, pripisuju joj ukus gomile i tom ukusu prilagođavaju umetnost. Na sličan način je ranije Šiler osudio sentimentalnu poeziju. Po njegovom mišljenju, manipulanti nisu krivi samo za zaglupljivanje publike, nego i za korupciju stvaralaca koje nastoje da skrenu sa puta umetničkog poziva i da ih pretvore u oruđe za ostvarivanje svojih komercijalnih ciljeva.

U drugoj polovini XIX veka u Engleskoj vidan je stav analogan onom kojim je izrečena integralna osuda industrijske civilizacije u Raskinovim teorijama, a ispoljavao se u napadima na organizatore privrednog i političkog života, kojima je zamerano da propagiraju lažnu životnu filozofiju, da izobličuju kulturu, oduzimajući joj prave estetske i intelektualne vrednosti. Takvu osudu formuliše V. Beghot u *Engleskom ustavu* (1867), a kompletan izraz ovog stanovišta nalazi se u delu Matjua Arnolda *Kultura i anarhija* (1869).

Tokom XIX veka jedino istinsko sredstvo masovnog komuniciranja bila je štampa, a i ona je kao sredstvo za manipulaciju javnim mnijenjem veoma rano postala predmet kritičkih ocena. Gete je često navodio štampu kao uzrok kvarenja ukusa publike, zamerajući joj da je površna, da hrani čitaoce sirovim sadržajem i da faktički nad njima sprovodi diktaturu. Slobodu štampe je u *Ksenijama* ironično označavao kao duboki prezir javnog mnjenja.¹¹

U sledećim decenijama, u raznim zemljama, autori tako različitih orijentacija, kao M. Arnold, V. Bagot, Tenis i Niče, napadali su štampu da odvlači publiku od istinske kulture, da je prosečna, komercijalna i demagoška. Poznato je sa kakvim se prezirom Marks od-

¹¹ J. W. Goethe—F. Schiller, *Zahme Xenien*, erste Reihe, str. 380—391, *Goethes Werke*, erster Teil, Deutsches Verlagshaus, Berlin.

nosio prema novinaru koji prodaje svoje pero reklamirajući buržoaske političke interese. Arnold i Bagot, koji su bili na suprotnim ideološkim položajima, osuđivali su šezdesetih godina štampu zato što je iz demagoških ciljeva potiskivala interesovanja za intelektualne i estetske vrednosti, zamenjujući ih pitanjima interesa i politike.¹²

Elementi kritike masovne kulture sadržani u pogledima Matju Arnolda zaslužuju pažnju kao posebno karakterističan izraz kritike koja potiče iz estetskih i intelektualnih izvora. Arnold, koji je bio duhovni izraz oksfordskog elitizma, postao je u engleskoj sredini glavni propagator pojma kulture, kakav je krajem veka počela da širi nemačka idealistička filozofija.

Shvatajući kulturu kao nesebičan podsticaj saznavanju i usavršavanju, kao svetlo prave nauke i poslasticu istinske umetnosti, Arnold se osećao pozvanim da povede krstaški rat protiv surogata kulture, propagiranih u savremenoj eposi. Poput Raskina i Karla, i Arnold se grozio mehaničke civilizacije, koja se penetrirala u sve suptilnije oblasti čovekovog stvaralaštva. Po političkim simpatijama bio je bliži Karlajlu, pa je oštru ocenu građanskog filisterstva povezivao sa izvesnom slabošću prema aristokratiji i pored toga što ju je nazivao varvarskom. Emotivno je bio sklon preziru „gomile“, ali mu je religija kulture pomagala da u masama vidi potencijalne prozelite. Otuda njegov napad nije konačno usmeren protiv samih masa, nego protiv mehanizma suvišnog porasta društva i protiv manipulatora masama, pre svega protiv političkih vođa, kojima je — slično Bagotu — zamerao da podmeću lažne vrednosti politike umesto suštinskih vrednosti kulture.

Arnold nije imao tako jasnu koncepciju masovnog društva, kakvu je dvadeset godina kasnije imao Tenis, ali njegova kritika liberalno-buržoaskih stavova o društveno-ekonomskoj ekspanziji implicira slično stanovište. Posmatrajući dinamiku kapitalističkog društva, bojao se da nekontrolisani razvoj proizvodnje, upoređo sa trkom za profitom, ne dovede do brojčanog porasta

¹² L. Lowenthal, op. cit., str. 31.

stanovništva, nepovratno utonulog u bedu i mrak, koje prethodi anarhijom.¹³

Strah od revolucije jedan je od motiva Arnoldovog negativnog odnosa prema masovnom društvu. Drugi motiv, potkrepljen sa više argumenata, ogleda se u uverenju da je ogromnoj masi teško osigurati pravu kulturu. Princip društvene misije intelektualaca, koji je zastupao Arnold, ogledao se u pretpostavci širenja sja-ja i plodova kulture među najšire slojeve. Proces omasovljenja kulture, koji se odvijao pred njegovim očima, po njegovom shvatanju nije značio realizaciju nego prepreku, izopačenje ovog ideala:

„Mnogi ljudi nastoje da masama — kako ih nazivaju — pruže intelektualnu hranu pripremljenu i preporučenu na način koji smatraju da je adekvatan njihovoj trenutnoj situaciji. Jedan od primera takvog uticaja na mase jeste popularna književnost. Mnogi ljudi nastoje da indoktriniraju mase pomoću sistema mašte i sudova koji predstavljaju *credo* njihove sopstvene religije ili partije. Naše religijske i političke organizacije pružaju primer takvog uticaja na mase. Ne osuđujem ni jedne ni druge. Kultura, međutim, deluje drugačije. Ona se ne zasniva na tome da se nivo svede na niže klase; ne trudi se da ih pridobije za ovu ili onu sektu pomoću gotovih sudova i slogana. Teži ka uništenju društvenih klasa, najintenzivnijem širenju onoga što je najlepše na svetu u oblasti misli i znanja...”¹⁴

Citirane Arnoldove reči pojavile su se 1869. godine, ali glavne njegove primedbe manipulatorima kulture znatno se približavaju stanovištu savremenih kritičara masovne kulture: Mekdonalda, Grinberga, Van den Haga. Od pesimizma ovih kritičara Arnold je odudarao svojom verom u konačnu pobjedu prave kulture, pobjedu koju je — slično Raskinu — izjednačavao sa ukidanjem klasnih razlika i u kojoj je video pokretački uzrok njihovog ukidanja.

Utopijski optimizam Raskina i Arnolda nije delio onaj tok kritike masovne kulture koji je karakter te kulture povezivao sa širokim društvenim dometom njenog uticaja. Ilustracija ovakvog stanovištva može se

¹³ M. Arnold, *Culture and Anarchy* (1896), London 1889, str. 151.

¹⁴ *Ibid.*, str. 30—31.

rao dostupnom masama, mogla sprečiti negativne političke i kulturne posledice demokratizacije. Pobunjeni Kaliban, kojeg je učinio simbolom revolucionarnog naroda, bio je proizvod elementarne prosvete.

Utopija koju je Renan uzeo kao pokazatelj nesa- vršenosti kulture sopstvene epohe imala je krajnje intelektualistički karakter. Godine 1880, kad se već malo smirio od uzbuđenja i straha izazvanog događajima Komune, Renan je pisao: „Uvek verujem da će razum ili nauka opet postati snaga, da će uspostaviti vlast nad ljudima; u ovom trenutku ono što bi se moglo izgraditi, bilo bi suprotnost razumu i vlasti”.¹⁹

Simboličkim jezikom svojih filozofskih drama Renan je izrazio uverenje da pobjeda masa primorava sup- tilnu i uzvišenu umetnost na uzmak i eliminiše najdra- gocenije, humanističke vrednosti nauke. Realizam go- mile ne odgovara poeziji Arijele; u novom savršenom svetu demokratije nestaje uloga umetnosti-utešiteljke, jer je širokim slojevima omogućen pristup upotrebnim dobrima, a primenjena, praktična nauka oslobađa čo- većanstvo patnji i nedostataka. Siže Šekspirove *Bure* poslužio je Renanu kao osnova za satiričnu utopiju in- dustrijske demokratije pola veka ranije, pre nego što ga je Oldos Haksli iskoristio kao motiv svoje kritike masovne kulture i sciјentističke, mehaničke civilizaci- je tridesetih godina našeg veka.

Renan je, kao i njegov savremenik Niče, okretao leđa perspektivi sveta sitosti, zadovoljenja i uživanja, u strahu od intelektualne praznine koju je u njemu na- zirao. Nije on bio tako ekstremni individualista kao ne- mački filozof, ali njegovo preziranje masa, koje ima izvor u intelektualnom elitizmu, vodilo je podeli kul- ture na dve oblasti: elitnu, koja reprezentuje najviše naučne i estetske vrednosti, i kulturu za mase, koju je službeno širila osnovna škola pod nadzorom klera. U poboljšanju uslova materijalnog života naroda i u podizanju njegove političke pozicije Renan je video opasnost za više kulturne vrednosti, smatrajući da na- rod, demoralisan blagostanjem, neće biti sposoban da se odupre čarima „jeftinih prijatnosti”. Plašio se domi-

¹⁹ E. Renan, *Dramaty*, Warszawa 1905. *Krynica Młodości*, str. 4.

nacije stila života u narodnoj kulturi, koji je zasnovan na prioritetu beskrupulozne zabave i koji vodi opštoj prosečnosti.²⁰

Kod Ničea je veza koncepcije masovne kulture sa celokupnim filozofsko-društvenim sistemom još čvršća nego kod Renana. Tu se skoro može govoriti o teoriji masovne kulture. Karakter Ničeeve kritike određuje njegov krajnji individualizam i antidemokratizam. Po- jam mase u ovoj teoriji nije periferna, nego jedna od osnovnih koncepcija sistema. Masa i narod u njegovim terminima postaju stado, gomila, stoka. Prezir prema nižim klasama, koji je posledica aristokratizma, a uto- pijskog je karaktera, povezan je sa negiranjem indust- rijske buržoazije koje je znatno konsekvantnije nego u Karlajlovom slučaju. Izvesna popustljivost, ako ne ra- zumevanje za socijalizam koje se javlja u nekim delo- vima Ničeevog dela, na primer u *Radosnoj nauci*, kon- cesija je snazi koja se suprotstavlja buržoaziji. Niče ipak ne osuđuje kapitalistički profit zato što je on ob- lik eksploatacije, nego zato što mu nedostaju stil i do- stojanstvo. Iako je daleko da prizna genijalnost Pog- lavarima industrije, vidi u njima anonimnu snagu liše- nu forme; zato može da razume mržnju i prezir koje prema njima gaje radnici. Demokratske težnje masa, ipak, ocenjuje sa podjednakim prezirom.

Glavni argumenti Ničeeve optužbe protiv kulture savremenog društva mogu se usredsrediti na sledeće tačke: Niče je negira zato što je to mehanička, komer- cijalna („torbarska”), demokratska, tj. masovna kultu- ra, u smislu stvaranja i recepcije, zato što predstavlja kulturu zabave namenjenu svetu blagostanja i zado- voljstva.

Ničeova kritika višestruko dopire do tehničkih os- nova kulture. Faktor regresa vidi u mehaničkom radu koji, apsorbujući samo niže čovekove intelektualne sna- ge, rađa besmislenost i jednostranost. Mahinalna, ne- svesna funkcija proizvodno-korisnog rada u industrij- skoj civilizaciji postaje vrlina i opšti model društvene delatnosti; ona se prihvata kao princip aktivnosti či- novnika, čitaoca novina, vojnika — čineći čoveka slič-

²⁰ E. Renan, *La réforme intellectuelle et morale*, Paris 1871; J. Chalasiński, *Z zagadnień kultury kapitalizmu*, Łódź 1953.

nim mašini. Uveren da „savremenoj kulturi preti propast od strane sredstava kulture“, Niče je višu kulturu doveo u vezu sa slobodnim vremenom u onom istorijskom vidu kada je ono bilo određeno granicama staleške podele. U višoj kulturi video je proizvod kaste oslobođene proizvodnog rada.²¹ Posledicu širenja društvenih okvira slobodnog vremena, povezanog s brojčanim porastom i političkom pobedom srednjih klasa, smatrao je ravnu propasti više kulture, na kojoj je trebalo da se obruši invazija tupog, bezdušnog elementa, nesposobnog za uzvišenu patnju i stvarnu slobodu — pobeđa prosečnog čoveka nad stadom. Takmičenje u sistemu demokratije ocenjivao je kao borbu za prvenstvo u situaciji bez značaja — bezvrednoj kulturi velikih gradova, u štampi, u grozničavosti i u besciljnosti.

Za Ničea je patos društvene distance bio uslov nastanka prave kulture. Uznemiravao ga je princip koji se očitavao u razvoju buržoaskog društva, koji je Karl Mannheim kasnije označio kao gubljenje distance (*dedistantiation*). On je u njemu video rušenje nekadašnje osnove hijerarhijske vrednosti, koju je smatrao prihvatljivijom od novih osnova. Otkad je trgovina postala ponos društva, ponuda i potražnja su postale princip sistema vrednosti i u oblasti umetnosti, znanosti i misli. Ovaj novi vid komercijalne kulture, koji se počeo formirati, Niče je prezirivo nazivao torbarskom kulturom.

U osudi komercijalizacije umetničkog i intelektualnog stvaralaštva Niče nije bio daleko od Tenisove kritike; ovaj njegov savremenik tvrdio je da se u velikoj metropoli kapitalističkog sveta na istim principima pomoću novca proizvodi i roba i nauka, a mišljenje i sudovi izlažu se na trgovačkoj tezgi. Pogledi oba ova mislioca dijametralno su se razlikovali kad je bila u pitanju ocena uloge i stanja masa u procesu razvoja kulture. Tenis, koji je svoje sociološke poglede formirao pod izvesnim uticajem marksizma, video je u manipulatorskoj ulozi kapitalističkog državnog aparata činilac društvene i kulturne korupcije, pri čemu nije ka-

²¹ F. Nietzsche, *Menschliches, Allzumenschliches, Werke*, Leipzig 1930, tom I. Upor. takođe delove: *Jutrzeniec, Wiedza radosna i Rozważania nie na czasie*.

tegorički odricao sve vrednosti masovne kulture, naročito zato što ju je smatrao sredstvom intelektualnog uticaja najširih razmera: „Svest masa formira se zahvaljujući različitim mogućnostima obrazovanja, sticanim u školi i u štampi. Klasna borba ruši društvo i državu koje hoće da preobrazi. A pošto je čitava kultura dobila karakter društveno-državne civilizacije, ova borba označava kraj kulture u njenom savremenom vidu. A onda njene razbacane klice oživljavaju, rađa se misao i suština zajednice, a iz umiruće kulture neočekivano izranja nova kultura”.²²

Niče ne samo što nije očekivao kulturni preporod širenja sfere kulturnog delovanja, nego je u ovoj pojavi video glavni znak degeneracije epohe. Bio je protivnik stvaralačke ekspanzije, smatrajući je izvorom devalvacije kulturnih sadržaja. Težnja za produktivnošću, po njegovom shvatanju, sve pisce svodi na nivo feljtona, na nivo „dvorskih budala savremene kulture“, koje brbljivošću i vikom uništavaju istorijski patos.²³ Snižavanje nivoa masovne kulture smatrao je pre svega posledicom njenog omasovljenja. Renan je bio rezervisan prema opštem elementarnom obrazovanju. Niče je čak u *Zarastri* pisao: „Činjenica da svak može slobodno učiti da čita iskrivljuje u perspektivi ne samo pismenost, nego i mišljenje”.²⁴

Proždrljive mase — *homines pamphagi* sposobne su sve da svare, u umetnosti traže više opijum nego ukusnu hranu. Da bi se ove mase zadovoljile stvara se umetnost koja služi kultu blistavih reakcija, sračunata da izazove smeh i vulgarne simptome ganuća. Degeneracioni uticaj masovnog primaoca na kulturu ispoljava se na apsolutan način čak izvan dela stvaranih za njegovo zadovoljenje.

Neumeren, patološki iskren prezir masa u Ničeovoj teoriji bio je osnova koncepciji prema kojoj je svaka popularizacija isto što i degeneracija. Svi elementi kulture stavljeni na raspolaganje masama navod-

²² F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Berlin 1926, str. 229.

²³ F. Nietzsche, op. cit., str. 73.

²⁴ F. Nietzsche, *Also sprach Zarathustra*, cit. izd. tom I, str. 319.

no su bili podložni kvarenju. U Ničeovim razmatranjima često se ponavlja tvrdnja da narod pretvara u otrov i najčistije izvore naslade, najuzvišenije knjige koje predstavljaju probranu hranu za ljude više vrste: „Knjige koje svi čitaju uvek su smrdljive knjige; za njih se lepi zadah malih ljudi. Gde narod jede, pije, čak i gde se moli, tamo obično smrdi”.²⁵

Mišljenja izražena sličnim blistavim formulacijama ekstremna su vid kritike masovne kulture, okrenute upravo protiv njene masovnosti. Navedena tvrdnja, posmatrana kao jedan od hirova proroka nadčoveka, ne bi zasluživala pažnju kad ne bi bilo afilijacije koja je povezuje s jednom koncepcijom koja se kasnije javlja u okvirima kritike masovne kulture, a koja će u nastanku biti označavana nazivom subjektivne homogenizacije. Nije to, uostalom, jedina misao savremene kritike masovne kulture kojoj se može spočitati — govoreći ničeovskim jezikom — tako stidljiv početak. Slično je poreklo argumenata pomoću kojih se osuđuju zabavne funkcije masovne kulture.

Renan je velikoj umetnosti dodelio ulogu utešiteljke i zato se plašio za njenu sudbinu u isuviše dobro uređenom društvu budućnosti. Niče je u skladu sa svojom ideologijom uzvišene patnje prezirao savršenstvo materijalnog života kao i funkciju utešiteljstva. U *ljudskom, suviše ljudskom* konstatovao je osnovnu nesrazmernost više kulture u odnosu na traženje sreće i zadovoljstva, a u *Zaratustri* je na najizrazitiji način naslikao sliku kulturnih aspiracija gomile koja okreće glavu od reči mudraca da bi se divila akrobati. *Priča o poslednjem čoveku* može se smatrati karikaturom jedne od naj-savremenijih verzija filozofije masovne kulture, sa njenim moralom zabave, higijenskim idealima i potragom za srećom. Preziran od Ničea kao prepreka Natčoveku, Poslednji Čovek nije suviše daleko od Huizinginog pueroidnog tipa *homo ludens* i ljudi Hakslijevog *Novog divnog sveta*.

Prikaz ekstremne verzije kritike masovne kulture, koja se nalazi u ničeanskoj filozofiji, nema za cilj da diskredituje ovu kritiku u svim njenim vidovima. Me-

²⁵ F. Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*, cit. izdanje, tom II, str. 14.

đutim, neophodno je ukazati na izvesne istorijske izvore ocene masovne kulture, koja nije bila bez značaja za formiranje stavova evropskih intelektualaca XX veka u odnosu na ovu pojavu. Posle Ničea pojavio se na samom početku novog veka, Osvald Špengler, a kasnije — već posle prvog stupnja razvoja masovne kulture — Ortega Gaset, čiji je nepriznati dug prema Ničeu u poljskoj literaturi istakao Januš Kućinjski.²⁶

Kritika masovne kulture u XIX veku bila je element širokog pokreta reakcije protiv kapitalističke industrijske civilizacije, pokreta kome su engleska, francuska i nemačka romantičarska poezija kao i realistički kritički roman znatno doprineli. Često naglašavana utopija ove kritike vezivana je za njenu društveno-ideološku dezorijentaciju. U njenim izvorima neprijateljstvo i bojazan prema socijalizmu povezani su sa antipatijom prema buržoaskoj demokratiji i sa poricanjem perspektive kapitalističkog *welfare-state*. U toj situaciji neminovno su se nametala utopijska razmatranja: utopija nadčoveka, utopija vlasti filozofa, utopija povratka na cehovski ručni rad, na srednjovekovnu umetnost i malu, stacioniranu zajednicu koja je trebalo da tradicionalne forme narodne kulture ispuni elitnim sadržajima nauke i umetnosti nastale u razvijenim nacionalnim sredinama.

Osuda masovne kulture, izricana protiv njenih elemenata koji su se izrazito nazirali već u XIX veku, koja se često, mada ne uvek, vezuje za totalnu osudu tehničkih osnova civilizacije, dovođena je u vezu sa kristalizacijom filozofskog pojma kulture u „pravom značenju”, shvaćene kao suprotstavljanje sferi prirodnih čovekovih potreba, odvojene od svake materije i oštobođene svake biološke svrsishodnosti. Takav karakter imala je Raskinova lepota, Arnoldova svetlost i poslastica, Ničeova viša kultura i kultura A. Vebera.

Sa stanovišta ovakvih koncepcija masovna kultura je bila žigosana kao mehanički način proizvodnje, degradirana zbog veze sa životom masa najneposrednije podređenih biološkoj nužnosti, s obzirom na ka-

²⁶ J. Kuczyński, *U źródł teorii kultury masowej*, Zeszyty Argumentów, 1962, br. 5.